

vissa diskurser, liksom till synes vissa talarpositioner, lyckas dominera. Här kunde analysen ha fördjupats för att nå en större förståelse för de processer som skapar makt och dominans för vissa diskursiva positioner inom lärarutbildningen.

De upprepningar, utmaningar och omvandlingar av normer för lärarsubjektiviteter som är avhandlingens studieobjekt studeras förutom genom analyser av texter och observationsmaterial, även av intervjuer med lärarstudenter. Det är lite oklart varför bara studenter och inte lärarutbildare valts ut för intervjuer. De senare torde sitta inne med åtskilliga av de "lärardrömmar" som studeras, och deras utsagor både i och utanför klassrummet refereras också ofta. Urvalet av informanter kunde också ha problematiserats ytterligare. Vad betyder det t.ex. att ens informanter själva fått anmäla sitt intresse för att delta? Riskerar man inte att ge röst åt just den lärar(studerande)subjektivitet som synes starkast i utbildningen? Hur som helst – intervjuutdragen utgör en intressant del av avhandlingen. Genom dem få läsaren komma i kontakt med hur studenterna (berättar att de) upplevt sina möten med utbildningens olika delar. Här får man se hur det kan upplevas att inför sin VFU (verksamhetsförlagd utbildning) bli benämnd "olikhetsresurs" p.g.a. sitt osvenskt associerande namn, varför man väljer att tona ned sin kristna tro och hur en pojkvän med arbetarbakgrund synliggör utbildningens medelklassnormer för en student. I intervjuutdragen får man också se hur den mångfald diskurser som upprepas formellt från utbildningen upprepas även här, och det blir tydligt hur diskurser hela tiden antar nya former och får betyda nya saker beroende på vad de artikuleras tillsammans med.

Även om flera informanter tycks dela Åbergs konstruktivistiska perspektiv, så är detta inte sant för materialet som helhet. Mångfaldsdiskursens i allmänhet olikhetsbaserade människosyn var ju t.ex. ofta förekommande. Detta är såväl en reflexivitetsfråga som en etikfråga som kunde ha utvecklats.

En fråga som faller utanför avhandlingens fokus, men som ändå tangeras, är just lärarutbildarnas roll. Också dessa berörs ju av de lärarideal som betonar lärande i stället för kunskapsförmedling. I en utbildningsorganisation som till viss del består av storföreläsningar följda av seminarier tycks det av Åbergs material att döma vara lätt att träda tillbaka och låta studenternas diskussioner stå i fokus. Härvidlag erbjuder avhandlingen exempel som jag är förvissad om kommer att kunna tjäna som underlag för viktiga diskussioner om

pedagogik, kompetens och lärarens ansvar som organisatör av lärandesituationer.

Magnus Åberg har skrivit en avhandling om lärarutbildningen och om de diskurser som utgör denna och som skapar studenternas tillblivelser som blivande lärare. Det är en avhandling som på ett förtjänstfullt sätt visar hur övergripande ideal och intentioner byggs upp av diskurser som ibland förstärker, men ibland också underminerar, varandra. Läsaren lär sig att vara vaksam på hur fraser som klingar förföriskt tilltalande och självklara ("Se individen!"), kan underbygga diskurser med motsatt verkan. Det finns som sagt i avhandlingen en del otydligheter, en del resonemang kunde ha utvecklats teoretiskt för att nå större klarhet och djup. Andra kunde ha kortats ned och fokuserats. På det hela taget tycker jag emellertid att *Lärardrömmar* är en avhandling som uppfyller sina syften, är väl genomförd samt synliggör väldigt viktiga men också komplexa processer på ett begripligt sätt. Man får en god inblick i den ständigt pågående kampen om lärarna: hur denna kamp utspelar sig på alla fronter i utbildningens till synes slentrianmässiga vardag och hur kampen hela tiden villkorar hur man kan bli till som lärare. Avhandlingen sällar sig till en ökande andel etnologiska studier på utbildningsfältet. Det är min övertygelse att den kommer att uppskattas av lärarstudenter, lärarutbildare och många andra som arbetar med mer eller mindre tydliggjorda visioner.

Anna Sofia Lundgren, Umeå

Kyrre Kverndokk: *Pilegrim, turist og elev: Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*. Linköping Studies in Arts and Science No. 403. Tema Kultur och samhälle. Linköpings Universitet, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, 2007. 294 s. English abstract. ISBN 978-91-85895-97-7.

"Pilegrim, turist og elev" är en avhandling om skolresor till tidigare koncentrationsläger på kontinenten. De som reser är elever i den norska grundskolans avgångsklass, arrangörerna är en stiftelse vid namn Hvite busser til Auschwitz; resornas syfte är att få ungdomarna att lära av historien. Vad de ska lära är att Holocaust representerar ytterligheten av mänsklig ondska, och att de själva har ett personligt ansvar för att förhindra att det som händer i lägren ska hända igen. Närmare bestämt ska de lära sig att identifiera de krafter som kan hota demokra-

tin, och att vara på sin vakt mot fördomar och hållningar som inte erkänner alla människors lika värde.

Kverndokks avhandling analyserar dessa resor som exempel på skapandet av ett kollektivt minne (no. *erindring*). Närmare bestämt utgår han från att verksamheten är en löpande förhandlingsprocess, ett samtal om det förflutna och dess implikationer där olika röster gör sig hörda och får respons och bekräftelse i olika hög grad. Som studiens mest övergripande teoretiska perspektiv presenterar han Mikhail Bakhtins dialogism. Han lyfter särskilt fram två aspekter: att alla yttranden bär på både spår av tidigare yttranden och förväntningar om framtida respons och att det i varje samtalsituation finns inte bara en talare/autor och en adressat utan också en tredje part, en mer abstrakt superadressat, vars förväntade respons kan spåras i det som sägs. Till dialogismen hör också en fokus på genre, som Kverndokk definierar som en meningsbärande form för ett yttrande. Detta är synnerligen relevant i sammanhanget, för reseprojektet och sätten att bearbeta och presentera resultaten av resan aktualiserar bruk av många olika genrer och för att väljandet av korrekt genre för varje enskilt budskap är en central kompetens som eleverna ska tillägna sig under projektets gång. En annan intressant detalj i dialogismperspektivet är fenomenet monologisering, dvs. att auktoritära röster kan ta kommandot över andra och tvinga dem till samstämmighet. Även detta ska visa sig vara relevant i det sammanhang som studeras.

Avhandlingen är också en ritualstudie. Här knyter Kverndokk an till Paul Connertons teorier om minnesritor och Victor Turners om passageriter. Dessa perspektiv är på sin plats i studien för att resorna tveklöst rymmer moment av minnesritkaraktär, och för att reseprojektet som helhet går att förstå som en övergångsrit, där eleverna förs ut ur sitt vardagliga liv för att genomgå potentiellt omvälvande upplevelser och transformeras till ett annat slags personer än de var innan de reste.

Resorna till koncentrationslägren föregås av förberedelser och förarbeten av olika slag. Efter hemkomsten följs de upp genom bearbetningar, rapporter och presentationer i olika former. De arrangeras av fristående företag, men genomförs i tät kontakt med skolarbetet; både lärare och föräldrar medverkar. Avhandlingens båda första empiriska kapitel presenterar vad Kverndokk kallar minnesdiskursiva förutsättningar för resorna som projekt. Här redogör han för resornas bakgrund och arrangörernas drivkrafter, för olika varianter av resor, för det stoff som resorna avser att förmedla och för de pedagogiska metoder som de tar i bruk. Den mest

centrala metoden är elevernas konfrontation med ett s.k. tidsvittne. Tidsvittnet är en person som har överlevt lägervistelsen; hans eller hennes kropp är en kvarleva från den tid som ska gestaltas och tidsvittnenas närvaro i projektet är ett slags yttersta garant för auktoriteten i den historia som berättas. Genom att möta ett tidsvittne ansikte mot ansikte och lyssna till hans/hennes historia ska eleverna göras till vittnen i sin tur och axla ansvaret för att föra tidsvittnenas erfarenheter vidare in i framtiden. Nästan alla de tidsvittnen som arbetar för organisationen Hvite busser til Auschwitz är tidigare norska politiska fångar; judiska överlevande är mycket sällsynta bland vittnena. Det betyder att den fångberättelse (en egen genre) som eleverna får möta är en norsk berättelse, starkt förankrad i den allmänna norska krigs- och ockupationsberättelsen. Samtidigt blir den, genom sin koppling till lägren, del av den universalistiska berättelsen om Holocaust. Centralt i denna berättelse är resan – mellan Norge och lägren, mellan olika läger, från lägren hem till det trygga Norge. Det är denna resa som eleverna symboliskt efterliknar, i komprimerad form.

Resorna kan ha något varierande destinationer och uppläggning. Den variant som är mest efterfrågad är den som går till Polen och Tyskland, närmare bestämt först till Auschwitz och Kraków, därefter till Berlin, Sachsenhausen och Ravensbrück. Den tar drygt en vecka, görs med buss och inkluderar förutom lägerbesöken uppehåll i Kraków med omnejd och i Berlin. Sevårdheter och underhållning ingår i programmet, liksom fri tid i städerna, i en medveten strävan att visa eleverna uttryck för både mänsklig ondska och godhet och skönhet. Kverndokk lokaliserar resorna i den generella kategorin slagmarksturism (som karaktäriseras av att människor uppsöker platser förknippade med krig och död), men visar också hur varje enskild resa integrerar tre olika slags resegenrer: pilgrimsresan, turistresan och skolutflykten. I detta sammanhang introducerar han också script som ett av avhandlingens bärande begrepp. Med script menas då en standardiserad modell för ett händelseförlopp, ett slags mönster för vad som skall ske och hur. Detta kommer eleverna till del genom tidigare resenärers presentationer, men också genom arrangörernas reklam och program. Värt att notera är då att scriptet inte bara beskriver vad som ska hända och i vilken ordning, utan också inkluderar förväntningar på hur eleverna ska reagera på det som händer och hur de ska förhålla sig till det.

De tre därpå följande kapitlen följer en skolklass från

Oslo i det reseprojekt som de genomförde hösten 2004–januari 2005. Kapitlen är strukturerade efter passage-ritens tre faser: åtskiljande, isolering och återförande. Således granskar det första de verksamheter eleverna ägnar sig åt under förberedelsefasen, det andra följer dem på själva resan och i det tredje analyseras deras skriftliga rapportering och andra gestaltningar av erfarenheterna när de åter är hemma. Det kapitel som analyserar själva resan är avhandlingens längsta, drygt 60 sidor. Här tar författaren fasta på de tre resegenrer han tidigare ringade in och diskuterar både hur eleverna förhåller sig till respektive genre och hur de manövrerar i spänningsfältet dem emellan. Lägren, som man besöker under sammanlagt två av resans åtta dagar, är förstuds de platser som är allra tydligast förknippade med pilgrimsturen, och diskussionen av vad som händer där tar också störst plats i kapitlet. De andra två resegenrerna, turismens och skolutflyktens, har på liknande sätt var sina huvudarenor. Turist är man när man har fri tid i Kraków och Berlin eller besöker saltgruvorna i Polen och på skolresa är man inte minst i bussen, som framstår som ett slags hemtam frirum, där man slappnar av från omgivningarna och de känslomässiga utmaningarna i lägren. Men Kverndokks analys tar samtidigt sikte på att visa hur dimensionerna griper in i varandra och hur en central aspekt av elevernas mogenhetsprov går ut på att de själva ska ta ansvar för att förstå när de får leva ut vad: när de kan vara turister eller oansvariga skolelever och när de ska vara seriösa pilgrimer. Kapitel 6 rymmer avslutningsvis också ett kort tillägg om de tre elever i klassen som inte följde med på resan. Deras frånvaro har av läraren förklarats med att de är muslimer. Författaren reflekterar här över hur resorna kan bidra till att befästa ett utanförskap och förstärka gränser på hemmaplan, vilket förstås är tänkvärt mot bakgrund av deras explicita syfte att motverka fördomar och främja respekt för människors lika värde.

När författaren granskar elevernas rapporter och framträdanden efter hemkomsten, finner han att de svarar väl mot de exemplariska reaktioner och formuleringar som har lagts fram som modeller under projektets gång. En av de presentationer han detaljstuderar är de s.k. *prosjektoppgavene*, elevernas skriftliga rapporter. Dessa uppgifter har fem obligatoriska delar. Ett par av dessa kan, idealt sett, rymma reflexioner kring alla tre aspekterna av resan, medan de tre huvudtexter som är av uppsatskaraktär förväntas vara koncentrerade på upplevelser och reflektioner som har med lägren och pilgrimserfarenheterna att göra. En intressant notering i

detta sammanhang är att några av eleverna i mellanrummen mellan dessa texter limmar in biljetter, mynt och roliga fotografier från resan, på ett sätt som påminner om en annan sammansatt genre som spelar roll i deras liv, nämligen *skoledagboken* (ett slags kombination av kalender och minnesalbum). På ett sätt kan detta då framstå som att eleverna själva tar kommandot över mellanrummen och utnyttjar dem för ett slags utlevelse som inte riktigt är föreskriven i sammanhanget. Samtidigt blir emellertid själva sorteringen (det faktum att dessa inslag finns just här och att de upplevelser de refererar till inte tillåts tränga sig in i de tre seriösa uppsatserna) ytterligare ett tecken på att eleverna lever upp till de krav som verksamheten ställer på dem. I kapitlet får vi också vända tillbaka till ett spännande undantag som författaren lät oss möta redan i kapitel 6: Hilde (pseudonym) som efter resan i en intervju med Kverndokk säger att hon hade det sanslöst tråkigt i Auschwitz. Hon bryter mot många normer i sammanhanget och blir i texten det enda undantag som förmår protestera mot monologiseringens enkelriktning. Väl att märka får detta då som effekt att hon inte tas helt på allvar och hennes kommentarer och reflexioner är inte bland dem som släpps in i de mest formaliserade höjdpunkterna när projektet ska presenteras efter hemkomsten.

Analysens huvuddrag summeras i en relativt kort konklusion. Författaren understryker här bl.a. att resorna bidrar till att göra Holocaust till något som är bundet till en plats och att denna ligger långt borta från Norge. Därmed placeras de också ondskan långt borta från elevernas egen vardag hemma. Likaså noterar han att resorna iscensätter en universalistisk holocaustberättelse genom ett etniskt norskt perspektiv – men att detta sannolikt kommer att förändras i takt med att tidsvittnena dör ut. Att den judiska tragedien redan är i färd med att få mer utrymme framgår klart av den studie han nu har genomfört. Andra fångkategorier, t.ex. Jehovas vittnen, romer, funktionshindrade och homosexuella, faller dock än så länge helt utanför den version av holocaustförståelse som resorna gestaltar.

Avhandlingen är välskriven, och engagerande både på ett akademiskt och på ett existentiellt plan. Den baseras på ett omfattande, varierat och rikt källmaterial, som utnyttjas väl i analysen. Den teoretiska basen är välkomponerad, men samtidigt så perspektiv- och begreppsrik att texten kan väcka en del frågor om hur olika begrepp och tankefigurer står i relation till varandra (ett exempel är förhållandet mellan diskurs- och dialogperspektiv, ett annat relationen mellan script och tradition, ett tredje

relationen mellan traditionskomplex och minnesdiskurs). Intressant är också spänningen mellan författarens intresse för handlande subjekt (dialogismen implicerar för honom självklart ett sådant intresse) och hans analytiska prioritering av de diskursiva praktiker inom vars ramar subjekten kan agera. Man skulle kunna uppfatta detta som två svåröfrenliga ståndpunkter. Men kombinationen kan också framstå som en berättigad utmaning av det programmatiska avfärdande av subjektet, som ibland tenderar att följa med diskursanalytiska perspektiv, och en påminnelse om att bruk av begreppet subjekt inte behöver implicera förväntan på någon särskild grad av handlingsfrihet eller kreativitet.

Mitt huvudintryck av analysen är, i extrem kortversion, att scriptet i den studerade verksamheten är så strängt att eleverna faktiskt inte kan säga eller göra annat än det föreskrivna om de vill bli tagna på allvar. En fundering som inställer sig under läsningen är huruvida författarens sätt att avgränsa och utforma studien kan ha bidragit till denna enhetlighet i resultaten, eller, mer drastiskt uttryckt, om författaren är fångad i samma script som de elever han studerar. Avgränsningen av studien sammanfaller med reseprojektets egna ramar, och det som granskas mest intensivt är de tydligast föreskrivna respektive mest formella rituella aktiviteterna, dvs. de genrer och situationer som pekats ut som särskilt väsentliga i projektkonstruktionen. Att det inte är där man hittar de avvikande protesterna borde vara föga förvånande. En motsvarande granskning av situationer och kommunikationer av mellanrumskaraktär – t.ex. samtal och samhandling i elevernas hem, i informell samvaro på skolgården eller i förberedelserna för de ceremoniella presentationstillfällena efter hemkomsten – kunde möjligen ha gett något annorlunda resultat.

Denna reflektion ska emellertid inte skymma det faktum att också de situationer och genrer som Kverndokk har ägnat mest intresse åt kunde ha varit mindre stramt styrda än vad de visade sig vara. Projektet kunde ha varit annorlunda konstruerat, slingringarna kunde ha varit större. Att konformiteten är så stark är ett resultat som växer ur den empiriska studien, inom dess angivna avgränsningar, och det underbyggs väl i texten. Och den akademiska läsare som längtar efter avvikelser och sprickor när enhetligheten blir för stor (jag hörde alltså själv dit) bör kanske också stanna upp och reflektera över sina egna förväntningar och bevekelsegrunder.

Avhandlingens syfte är förvisso inte att utvärdera den studerade verksamheten. Men mot bakgrund av att resorna, som författaren skriver, har mötts av en

överväldigande positiv respons och stor respekt hos den norska offentligheten, så kunde det ändå vara angeläget att tydligare artikulera de kritiska reflektioner som en ingående granskning kan ge upphov till. Det skulle t.ex. kunna handla om ytterligare några reflektioner i anslutning till iakttagelsen att enstaka elever kunde parodiera invandrare i bussen på väg hem från lägren (som om budskapet om människors lika värde inte riktigt hade nått dem), eller en lite mer utförlig kommentar till det faktum att resorna lokaliserar ondskan långt borta från elevernas egen vardag hemma (och därmed underkommunicerar insikten att vi alla har en kapacitet att bli onskans hantlangare). Men detta är en typ av tilläggsresonemang som också kan föras i kommande artiklar. Jag önskar avhandlingen ett långt liv, och många läsare.

Barbro Blehr, Stockholm

Soili-Maria Olli: *Visioner av världen: Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680–1789*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 17, Umeå universitet 2007. i-vi, 194 s. English summary. ISBN 978-91-7264-399-4.

Författarens syfte med avhandlingen är inte främst rättshistoriskt utan att belysa hur samhällsgrupper och individer har förhållit sig till religionen, särskilt i vilken utsträckning de anklagades uttalanden, handlingar och förhållningssätt kan återspegla folkliga attityder som skilde sig från eller sammanföll med överhetens. Avhandlingen har en mentalitetshistorisk inriktning, där en viktig problematisering är att folkliga attityder kunde vara uttryck för antingen en kollektiv mentalitet eller enskilda individers subjektiva världsåskådningar.

Således tas en utgångspunkt i den välbekanta diskussionen om förhållandet mellan s.k. elitkultur och folkkultur under tidigmodern tid. Men avsikten är nu inte att ta upp de kulturella nivåernas inbördes relation ur ett konfliktperspektiv och betrakta dem som varandras motpoler utan att analysera dem och de förhållningssätt de uttryckte som en helhet av samma världsbild. Begreppsparat elitkultur och folkkultur framstår här snarast som metodologiska verktyg för författaren. Frågan hur människorna på ett individuellt plan förhållit sig till religionen analyseras med hjälp av Bourdieus habitusteori, och dess antagande att varje individ har ett system av socialt förvärvade dispositioner som bestämmer hur